

HERALDIKK I SLEKTSFORSKING

Av Hans Cappelen, 2010

Det er grunn til å spørre om vi virkelig kan bruke heraldikk i slektsforskning. Da snakker vi jo om våpenskjold, altså om heraldikk som er læren om våpenmerker. Og vi snakker om de personene som brukte slike våpen. Det var det jo ikke alle og enhver som gjorde. Men det var nok flere brukere enn vi gjerne tror, og da kan våpnene og heraldikken komme inn i slektsforskningen.

Nå har heraldikken sine begrensninger, som så mange andre hjelpemidler. Her skal jeg si noe om både muligheter og fallgruver. Selv er jeg riktignok ikke særlig dreven i slektsforskning, men litt har jeg vel plukket opp ...

1 Hva kan heraldikken hjelpe til med i slektsforskning ?

Særlig på følgende områder kan heraldikken være et hjelpemiddel:

- I ren **slektsgranskning**: det vil si å undersøke om det er slektskapslinjer mellom personer
- I utvidete **biografier**, det vil si å skaffe kjennskap til personer, deres personlighet, liv og miljø
- Som **illustrasjon** for å live opp en ren tekst; det vil si med dekorative farger og figurer.

Jeg skal ta for meg de enkelte av disse punktene, men jeg skriver først noe mer generelt om heraldikk og våpenskjold samt om hvem som brukte slike våpen i Norge. Med denne kunnskapen som bakgrunn, tror jeg det blir lettere å bruke heraldikken som hjelpemiddel for slektsforskningen.

2 Hva er heraldikk og våpenskjold?

Heraldikk i snever forstand er *læren om våpenskjold* – og da både om de eksisterende våpenskjoldene og om hvordan vi lager nye. Dessuten bruker vi betegnelsen ”heraldikk” ofte når vi har ett eller flere våpenmerker, for eksempel ”Heraldikk Hedrum kirke” på wikipedia.

Som dere kanskje ser, har jeg her latt ordene ”våpen”, ”våpenskjold” og ”våpenmerke” bety akkurat det samme. Noen liker best det ene av disse ordene, noen foretrekker det andre eller tredje, mens jeg selv liker å variere litt med alle tre.

Fullt våpen med farger, skjold, hjelm, hjelmklede og hjelmtegn. Benkestokk i normalisert tegning fra 1600-tallet i «Birgitte Seeblds våpenbok»

Vi går nå et skritt videre for å se hva et våpenskjold er. Her er fem sentrale elementer:

Et våpenskjold er visse (1) farger og (2) figurer i (3) en sammensetning som til vanlig blir brukt i tilknytning til et (4) skjold, og som blir brukt som (5) et kjennetegn.

Vi ser av disse elementene at våpenskjold ikke er det samme som *flagg* som alltid skal ha en flaggduk. Våpnene er heller ikke *bumerker* som er enkle streker uten faste farger, og våpenmerker skiller seg fra *segl* som er ensfargede. Dessuten er *varemerker* og *logoer* noe annet, fordi de alltid skal ha samme form: varemerker og logoer kan ikke veksle mellom å være med eller uten et så sentralt element som et skjold.

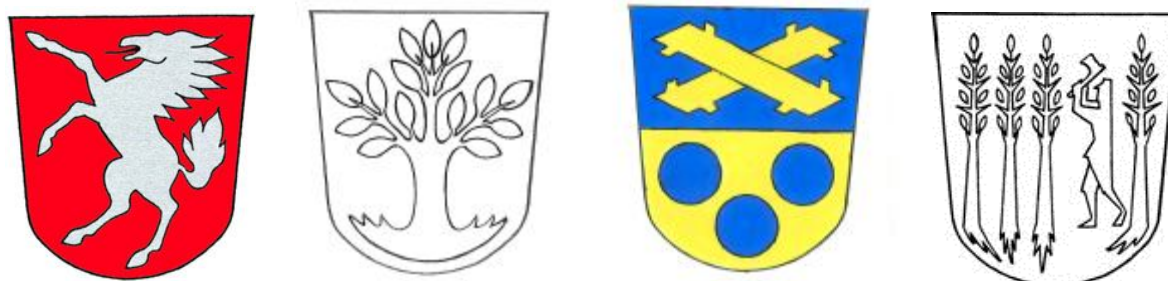
Heraldikken er et fagfelt som er spesielt opptatt av de fem elementene i våpen: det er bare bestemte typer farger og figurer, det er visse måter som disse settes sammen på til en enhet og plasseres innenfor, utenfor eller uten skjold. Til heraldikken hører også våpnene som kjennetegn for fysiske eller juridiske personer. Heraldikken har egne tradisjoner og regler for alle disse elementene, men tradisjonene og reglene varierer med tid og sted. Noe annet er heller ikke å vente: heraldikken har en sammenhengende utvikling helt fra middelalderen til i dag. Heraldikken har for øvrig utbredt seg ikke bare til alle europeiske land, men også til flere andre verdensdeler.

Et våpenskjold skal minst bestå av en farge- og figursammensetning som til vanlig er gjengitt på et skjold, slik vi ser i moderne, norske kommunevåpen. Men på øvre skjoldkant kan det også stå en hjelm med hjelmklede og hjelmtegn, slik vi ser i de fleste personlige våpenmerker etter middelalderen. I tillegg kommer i særtilfelle ”praktstykker”: skjoldholdere, rangkrone, postament, bånd med valgspråk, ordenskjeder m.m.

En av heraldikkens hovedregler er *ikke farge på farge eller metall på metall*. Med det mener vi at farger ikke skal grense mot farger og metall ikke grense mot metall (Neubecker:7). Regelen her er at de heraldiske "fargene" bare er de følgende enkle kategoriene: *rødt, blått, svart, grønt, purpur* og en figurs *naturfarge*. De heraldiske "metallene" er *gull* og *sølv*, ofte gjengitt som gult og hvitt. I tillegg kommer pelsverkene *hermelin* (røyskattskinn med haletipper) og *gråverk* (ekornskinn) som kan brukes mot så vel farger som metaller. Fargene og metallene kalles for *tinkture* (Neubecker:86). Jeg bruker imidlertid i denne artikkelen mest ordet "farger" som en fellesbetegnelse for heraldiske farger og metaller.

Et par andre heraldiske hovedregler er: *reduksjonsprinsippet* som sier at det skal være bare få figurer i et våpenskjold, og *abstraksjonsprinsippet* som sier at våpenfigurer skal være abstrakte og generelle typer, ikke avbildninger av konkrete vesener, gjenstander og annet i naturen (Cappelen 1996).

En hovedregel er at i våpenmerker skal figurene ikke være avbildet slik de er i naturen og på fotografier. Figurene i våpenskjold skal være stiliserte: de mest karakteristiske trekkene blir forstørret, mens mindre viktige trekk blir utelatt (Neubecker:44-45, 84-85). Dette ser vi i tradisjonsrike figurer som ørn, løve, rose, stjerne og borg, men også i figurer som et tre, en okse og et sverd. Skal vi foretar en rendyrket heraldisk stilisering, så former vi figurene slik at de blir tydelige og lettkjennelige bare gjennom de ytre konturene eller silhuetene, uten at de innvendige hjelpestrekene blir nødvendige for å forstå hva figurene forestiller. På den måten får vi så å si rene fargeflater, og vi snakker da om den heraldiske *flatestilen* (Cappelen: Heraldisk Tidsskrift 22/77).

Strengt stiliserte skjold tegnet for Norske Slektsvåpen 1969 med senere fargelegging: Calmeyer, Holm, Munthe og Rynning

Et sentralt poeng er at et våpenskjold ikke er en bestemt, konkret avbildning av et våpenmerke. Mange spør etter hva som er den originale avbildningen av et våpenmerke. Men da er de ikke oppmerksom på at ethvert våpenskjold kan avbildes på mange forskjellige måter. Det som er kjernen – selve våpenskjoldet – er et helt tenkt og abstrakt *innhold* som er stabilt og varig, mens *formen* - utførelsen i avbildningene - kan variere veldig mye.

For å fastholde denne tankegangen, ble det tidlig utviklet en egen beskrivelsesteknikk for våpenskjoldene. Vi kaller denne teknikken for "blasonering" (Neubecker:42). Beskrivelsene i blasoneringer er bare av fargene, figurene og sammensetningen av disse. Det er dette vi kaller et våpens "innhold", i motsetning til våpenets "form" som vi ser i avbildningene. Samtidig

kom det i bruk egne faguttrykk – en terminologi - for de enkelte fargene, figurene og plasseringene av disse, både enkeltvis og som enheter.

3 Hvor finner vi mer om heraldikk ?

Den heraldiske faglitteraturen er ganske omfattende. Faglitteraturen har røtter tilbake til middelalderens samlinger eller registre over våpen – de vi kaller ”våpenruller” eller ”armorialer” – som det i utlandet er bevart flere av, til dels i avskrifter (Neubecker:268-272). Egne lærebøker kom etter hvert i England og på kontinentet fra 1400-tallet – ikke minst etter at trykkekunsten ble oppfunnet og utbredt (Galbraith:72-73 og Neubecker:273-275).

Det er ikke bevart skandinaviske våpenruller fra middelalderen, men skandinaviske kongers og enkelte andre stormenns våpen er gjengitt i flere utenlandske våpenruller. Det finnes imidlertid fra slutten av 1500-tallet også skandinaviske oppteignelser og våpenboklignende manuskripter med våpentegninger og til dels med våpenbeskrivelser og persondata.

Norske former for våpenbøker er samlingen til den norske Iver Hertzholm, dansken Friedrich Rostgaards våpenbok innsamlet i Norge av studenten Ole Nysted ("Døve Ole"), og våpenboken etter lagmann Nicolas Bergh. Det finnes også våpenbøker nedtegnet av Lisbet Bryske, Birgitte Knudsdatter Seeblad og andre danske adelsdamer, som fikk avtegnet flere norske person- og slektsvåpen i farger, til dels fra før 1500 (Christensen 1920-1934).

I Norge har vi ikke noen ren heraldisk lærebok, men vi har noen artikler som gir en viss innføring i norsk heraldikk, bl.a. Munthe 1928, Trætteberg 1933 og Nissen 1995. Det er trykt noen bøker med samlinger av norske våpenskjold for personer, slekter, byer og andre kommuner. Flere av disse bøkene har jeg listet opp sist i denne artikkelen. I Danmark og Sverige finnes både eldre og nyere lærebøker som alle har en spesiell vekt på heraldikken i sine egne land. De har i våre naboland også noen oversatte, utenlandske bøker og de bøkene går litt mer i bredden (von Volborth 1972 og Neubecker 1979).

Lærebøkene er ofte bygd opp med egne kapitler for de fem elementene i våpen som jeg nevner ovenfor. Lærebøkene har dessuten gjerne med en del undergrupper av våpenenes elementer, samt kapitler om den historiske utviklingen og omtaler av noen tilgrensende emner. Heraldikken i England, Frankrike, Tyskland og andre land, har en del forskjellige tradisjoner seg imellom. Det er derfor ikke alt i disse landenes lærebøker som passer så godt til norske forhold. I Norge har vi hatt liten eller ingen kontroll med privatfolks våpenskjold, når unntas de nokså fåtallige adelsbrevne der statsmyndigheten ("Kongen") tildelte våpenskjold (Bartholdy 2007). Praksis har derfor utviklet seg ganske fritt hos oss – både for hvordan våpnene var og er, og for hvordan våpnene ble og blir brukt.

4 Utbredelsen av våpenskjold

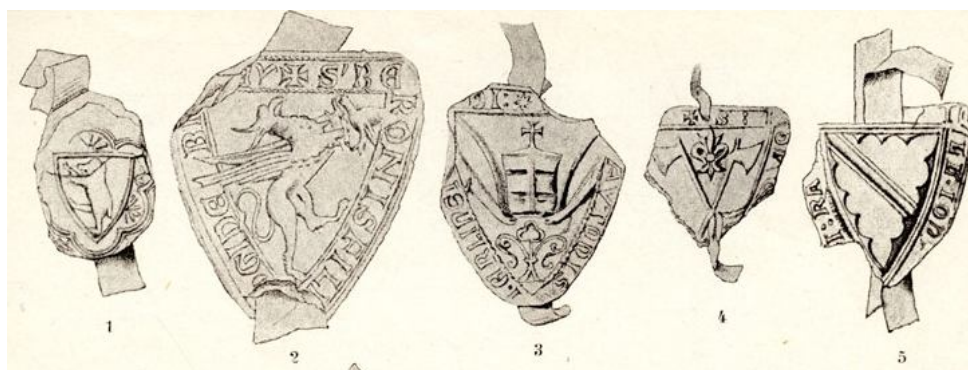
De eldste våpnene er fra siste halvdel av 1100-tallet i fransktalende områder. Deretter spredte de seg raskt videre til resten av Europa. En av grunnene til dette var at våpnene var praktiske kjennetegn på krigsutstyr og sivile bruksområder som segl, klær, hus og innbo. En annen av grunnene var at våpenenes innhold allerede var velkjent for mange rundt om i landene, bl.a.

som fargesammensetninger og figurer på skjold og i faner, samt gjengitt som dekorasjoner på gjenstander, tøy og andre steder. Ikke minst var våpenmotivene kjent fordi de inneholder mange urgamle religiøse og verdslige symboler, slike som løve, ørn, drage, rose, borg, pilspiss, samt fargesettingene gull og rødt, sølv og blått, gult og grønt m m. Dette var noe folk kunne se bl.a. i kirker og kirkekunst.

Før heraldikken kom til Norge på 1200-tallet, var folk her allerede vel fortrolige med bl.a. kraftige skjoldbeslag, røde kampskjold, gul- eller svartmalte skjold, stenger med merker eller faner vaiende i kamp, dragehoder i skipsstevner og andre utskjæringer, fabeldyr, symbolske figurer og geometriske motiver på vevde tøyestykker m m.

De første våpnene i Norge var kongens skjold med opprett løve og stormennenes segl med bjørn, griff, hjelm holdt av to armer, lilje, økser, skråbjelke, skjoldbord og kombinerte figurer. Fargene i våpnene kjenner vi for kongens del fra 1200-tallet, men ellers er det lite vi vet om andre folks farger før senmiddelalderen.

Vi hadde i middelalderen norske personvåpen i segl, ifølge bokverket *Norske Sigiller* som har med personlige segl inntil år 1400. Disse våpenseglene er særlig fra kongens menn, noen få kvinner, enkelte byfolk og noen andre. Når vi kommer til 1600-tallet finner vi våpen for bønder, håndverkere, skippere, handelsfolk, sivile, geistlige og militære embets- og tjenestemenn. Noen var innvandrere og hadde med seg våpen, men mange laget sine egne våpenmerker på norsk jord.

Norske segl med våpen fra tiden 1285-1297 i Norske Sigiller: Basse Guttormsson, Bjarne Erlingsson, Gaute i Tolga, Jon Kollr og Jon Rangvaldsson.

For en del av 1600-tallets våpen kjenner vi ikke fargene, men bare figurene i og utenfor skjoldene. Dette er fordi vi kjenner disse våpnene stort sett bare som avbildninger i ensfargede segl. Fargene finnes det mer av i kildene fra de etterfølgende århundrene, men fortsatt er det bare i seglene vi har de fleste av de bevarte våpnene.

Vi har i Norge som i mange andre land, både bumerker og enkelte blandingsformer med bumerker sammenstilt med våpenfigurer i skjold. Dette ser vi i *Norske Sigiller* og for tiden etterpå, i flere bumerkebøker (bl.a. Strømme 1943 og Haukanes 1944), i bygdebøker og i segl på dokumenter i arkivene.

5 Segl og våpenskjold

Nordmenn hadde mest behov for å ha våpenskjold, når de ville ha våpen som motiver i sine segl. Vi hadde lite av ridderliv og enda mindre av turneringer der deltakerne var prydet med våpen på skjold, drakt, hestedekken og lansefane. Det var særlig i slike miljøer at heraldikken ble utviklet som system og fagområde ute i Europa. Men segl har vi bevart fra middelalderen, både i Norge og ellers i Europa.

Med ”segl” mener vi avtrykk av *signeter* som var enten et stempel, en signetring eller et lite vedheng til et kjede. Signetets flate ble presset inn i en voksklump slik at det ble et avtrykk, i tiden fra middelalderen og til litt inn på 1600-tallet. Etter hvert ble signetavtrykket stemplet inn i et papirstykke over et lag voks, og senere direkte ned i rød eller svart brevlakk.

Et signet og et segl var en høyst personlig ting som ble brukt sammen med eller i stedet for en persons underskrift. Segl ble derfor satt på viktige dokumenter, så som vitneprov og erklæringer, søknader, brev, skjøter og kontrakter. De seglene som er publisert i verket *Norske Sigiller* er både med våpen og med bumerker, men uten gruppering etter yrker, stender, samfunnslag eller lignende. Et eget bokverk med de ”Norske Konge-Sigiller og andre Fyrste-Sigiller fra Middelalderen” ble utgitt i Kristiania 1924. I Danmark og Sverige er også utgitt bøker med personsegl fra middelalderen.

Det norske riksarkivet har store seglsamlinger med mengder av lakksegl fra tiden etter middelalderen. Våpenfigurene i seglene er systematisert og publisert i Løvenskiolds bok som han har kalt en ”heraldisk nøkkel”. Denne er en nøkkel fordi vi kan slå opp på figurnavn og identifisere figurer fra skjoldmerker og hjelmtegn med de slektsnavnene han har ført opp. Det er seglsamlinger andre steder i Norge og Nissen og Aases bok fra 1990 har publisert norske og utenlandske segl i Universitetsbiblioteket i Trondheim.

Vi har ikke bare segl fra embetsmenn og handelsstand. Også håndverkere, skipper og bønder brukte segl. Atskillige av de seglene som fortsatt er bevart, er fra bønder som gjorde tjeneste som lagrettemenn (Cappelen 2005). Norske bønder er gjennom hundrevis av år blitt utpekt som lagrettemenn for å være meddommere på tinget. Det skulle være minst seks lagrettemenn med segl på en dom. Disse lagrettemennene skulle også bevitne dokumenter og vedlegg til lens- og fogderegnskaper, pante- og tingbøker eller søknader til kongen, samt fordele skattlegging m.m. Å være lagrettemann var en plikt og den gikk på omgang.

Fra 1500-tallet kom det strenge påbud om at alle lagrettemenn skulle ha signeter for å besegle dokumentene, og at de skulle ta godt vare på sine signeter. Det hendte at lagrettemenn beseglet på feil måte, som når de beseglet uten å vite hva dommen gikk ut på, eller de beseglet med en annen manns signet. Hvis de bekreftet noe som var løgn eller falsk, kunne de bli straffet (Cappelen 2005).

Opp gjennom 1700-tallet ble det ikke lenger segl, men underskriften med navnetrekket som var det avgjørende for gyldigheten av dokumenter. Bruken av segl på dokumenter tok gradvis slutt på 1800-tallet.

Hovedinnholdet i seglene, dvs. det sentrale motivet, er vanligvis et av de følgende

1. **Et bumerke** (enkle streker uten faste farger eller flater) - Åmund Seim og Rasmus Nepstad, Hamre 1610 ST
2. **Et monogram** (forbokstaver som ofte er flettet sammen som en strekfigur) - Anders Larsen Berg. Han var lagrettemann i Land prestegjeld, Hadeland og Valdres fogderi 1661 MB
3. **En allegori** eller annet symbol (avbildninger av forskjellige slag figurer fra naturen og fantasien) - Sorenskriver Jacob Aars 1769 NSV
4. **Et våpenskjold** – Kjøpmann Peder J. Flood, Skien, 1781

Det er svært ofte at vi ikke kjenner et våpen fra annet enn et ensfarget segl. Enkelte av seglene har fra og med 1700-tallet, et bestemt skraveringssystem for å betegne farger. Har vi ikke fargene, kan vi si at vi har et "delvis" eller "ufullstendig" våpen, fordi alle figurer i et våpen tenkes med farger, uansett om fargene kjennes eller ikke kjennes.

En del segl har heraldiske figurer uten at de står med en skjoldform. Eksempler er stjerner, piler og planter – bare en opprett løve har jeg også sett i en skippers segl (Cappelen 1996). Da kan det være at figurene er ment som våpenfigurer, fordi et våpenmerke kan bli gjengitt uten å stå i et skjold. Men i segl med figurer uten skjold er det ikke alltid så lett å se om figurene er ment som våpenfigurer eller ikke. For å finne ut av dette, må vi normalt ha flere avbildninger av våpenmerket. En allegorisk figur og et symbol kan jo også være ment som et kjennetegn, men trolig er ofte en slik figur bare ment som en ren dekorasjon i seglet.

6 Bønders våpenskjold

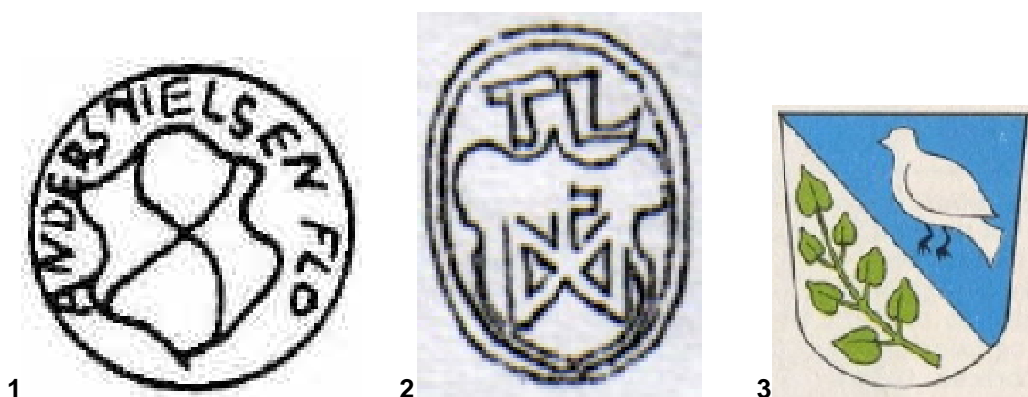
Bruken av segl er mye av forklaringen på hvorfor bønder tok i bruk våpenskjold selv om de ikke selv brukte kampskjold eller annet krigerutstyr. Allerede i middelalderen begynte enkelte bønder å bruke våpenskjold. Men de var ikke mange og det er bumerkene som var de vanlige motivene i bondeseigl fra denne tiden. En del bumerker finner vi plassert innenfor en skjoldform i seglene, men sannsynligvis mente de fleste ikke at de dermed gjorde om bumerkene til rene våpenfigurer med faste farger.

Nå er det ikke alltid så lett å trekke skillet mellom bønder og andre yrkesgrupper i middelalderen – iallfall er det til dels uklare grenser mellom storbønder, jordeiende byfolk, kongens menn, lavadel og andre makthavere. Mange hadde jordeiendommer som viktigste levevei, selv om de også var opptatt av andre gjøremål.

Hvor tidlig det var at de første bøndene begynte å bruke våpenskjold, har vi opplysninger om fra flere land. Men norske forhold har det vært forsket mindre i. Hvilke av våre middelaldersegl med våpen er fra bønder? For en som ikke har studert personene og dokumentene nærmere, er det vanskelig å si noe sikkert. I *Norske Sigiller* er de eldste seglene fra riddere, lendermenn, sysselmenn og lagmenn. Om noen av de neste seglene fra 1300-tallet er bondesegl, står igjen å undersøke. Vi ser at en rekke av segleierne har stedsnavn knyttet til personnavnene, for eksempel Løten (Norske Sigiller nr 60) og Andvord (nr 243), uten at jeg vet hvor mange av disse personene som var bønder. Omskriftene i seglene sier ikke noe om de var bønder. Et stort antall norske segl i tiden 1325-1540 er bondesegl (Trættemberg i KLN 2:103-104).

Situasjonen i Norge er at vi har nokså liten oversikt over hva som finnes av bondevåpen i seglmaterialet. Noe mer vil vi få vite med publiseringen av de mange seglene som bønder satt på fullmaktene til kongehyllingene i 1591 og 1610. Det er Norsk Slektshistorisk Forening som arbeider med utgivelse av disse seglene. Etter det jeg kjenner til, viser dette materialet flere våpenmerker brukt av bønder. Enkelte av disse seglene fra hyllingene er allerede gjengitt i tidsskriftartikler, bygdebøker og bøkene om bumerker.

Fra ca 1500 til ut på 1700 tallet har vi en mengde tegninger av bumerker fra Hardanger og Sunnmøre, i de to store bøkene av Strømme 1943 og Haukanes 1944. Men der er det nokså få skisser av segl med heraldiske figurer. De figurtypene som vi ser der, kjenner vi igjen fra andre våpenskjold i samtiden og noen fra *Norske Sigiller*. Særlig en øks i og uten skjold var en populær figur. Det er over 100 segl med økser i tiden 1325-1400, og av disse er ca 40 i skjold (Hallvard Trættemberg i KLN bind 2). Også kors og korsstaver var vanlige.

1. Skjold med skrå firedeling i segl fra Anders Nilsson, Flora, Kinn 1663. 2. Skjold som kan tolkes både som bumerke og som to motvendte triangler med et oppvoksende kors (segl fra lagrettemann Tormo Vestrum, Hedrum, på hyllingsfullmakt i 1591). 3. Skjold fra våpenet til

Ellef Simenssøn Fougner (*død 1812*) som var av *bondeslekt fra Gausdal (nytegnet i Norske Slektsvåpen 1969 og senere fargelagt)*

En del figurer er felles for bumerker og våpenskjold, så det kan diskuteres om slike figurer er rene strekmerker, eller om de også har vært gjengitt som flatefigurer og i skjold. Jeg tenker ikke bare på øks og kors, men også på rent geometriske figurer, som triangler, sirkler, kvadrater, vinkler og lignende. I tillegg har vi de gamle, abstrakte og internasjonale figurene, som fem- og sekstakkete stjerner (pentagram og heksagram) gjengitt i en sammenhengende strek, hakekors, samt tre sammenstilte trekanter i trikvetra. Dessuten kommer vi svært nær heraldiske figurtyper, når vi ser på de stiliserte utgavene av hjerte, anker, pil og armbrøst. Alle disse kan tenkes å stå i både bumerker og våpen, og bumerkebøkene har med en stor mengde slike figurer.

Bondeseigl med mer typiske våpenfigurer er

- Guds lam med flagg, "Agnus Dei" (Strømme:338)
- Fugl (Strømme:420)
- Fugl på kvist (Strømme:118, 132, 168, 180, 216, 278, 352, 372, 390)
- Fugl med blad i nebbet (Strømme:310)
- Griff (Strømme:374)
- Hjort (Strømme:354)
- Pelikan ? (Strømme:240)
- Plante (Strømme:222, 254, 330, 342 (?), 418)

Flere av bondelensmennene hadde seglmotiver som er eller ligger veldig nær våpenskjold, bl.a. fra 1600- og 1700-tallene:

- båt (Strømme:404)
- dyr (Strømme:348, 372, 380)
- dyrehoder (Strømme:58)
- kvinneskikkelsen Fortuna (Strømme:318, 336, 390)
- fugl (Strømme:348)
- fugl på kvist (Strømme:194, 308)
- mannsfigur (Strømme:81)
- plante (Strømme:184, 308, 348)

Noen bønder som har våpen og som er på grensen til å være adel, er omtalt av Haukanes. Det er galten til Galte eller Galtung (Haukanes:23, 101, 248, 281 og Norske Sigiller nr 928, 946, 1089 og 1308). Og det er ruter og ormer hos etterkommere av Losnaätten eller hos folk som på annen måte hadde tilknytning til denne ætten (Haukanes:25 og plansje 1, 12, 88, 95, 111, 281 og Norske Sigiller nr 861 og 948).

Bønders våpenskjold er innholdet i Krag's bok bind II. Han har der tegnet av segl fra bønder i de gamle fogderiene Aker, Follo, Nedre og Øvre Romerike. Seglene er fra tiden 1700-1730 og Krag har bare tatt med de som har rene våpenskjold. Krag har derfor ikke med bumerker som

står i skjold, og ikke heraldiske figurer som i seglene ikke står i skjold. Noe over halvparten av våpnene i Krag II har også hjelmer, de fleste av disse har dessuten hjelmtegn og hjelmklede.

Gulbrand Jonsrud, ca 1725, bonde i Bærum. Krag's våpentegning fra segl

Våpnene hos Krag II har både de figurene som jeg nevner ovenfor fra bumerkebøkene, og bl.a. disse figurene

- Tre roser med stilker og blad
- Kløvd skjold med mange små spisser i 1. felt
- Firedeling med alle feltene skrådelt
- Ørnekle
- Skråbjelke
- Stubbe med kvist
- To vesselhorn
- Timeglass
- Hånd ut fra en sky og holder en gren (?)
- Bjelke med stjerner over og under
- Hestehode
- Harniskkledd arm med sverd
- Mann med borse over skulderen
- Valknute
- Hammer
- Arm ut fra en sky og trekker i en klokke
- Dødningehode på krysslagte knokler

I Danmark kjennes flere våpenskjold i bondesegl allerede fra middelalderen. Den danske bonden Knud Nielsen hadde i 1363 et skjold med en lilje omgitt av åtte femtakkete stjerner, og bonden Niels Nielsen hadde i 1392 et skjold med en tresko. (Verwohlt s 100-101). Våpen fra bønder på 1300-tallet kjennes fra bl.a. Frankrike, Friesland, Niedersachsen og Sveits (Mathieu 1946:34 og Galbraith 1977:42 og 52).

Det er en side med 20 svenske bondevåpen fra 1700-tallet i Bäckmark och Wasling:25. Noen av våpnene er med bare skjold, mens andre også har hjelm, hjelmtegn og hjelmklede. Figurene i våpnene tilsvarer de vi har i samtidens norske bondevåpen.

7 Byfolks våpenskjold

Allerede fra 1200-tallet har franske borgere og andre byfolk brukt våpenskjold med vanlige heraldiske figurer. Det finnes segl med våpenfigurer som en løve, en sparre fulgt av tre hansker, en ørn, et kors og stjerner (Mathieu:31-32). Lignende ser vi i andre europeiske land (Galbraith:43). Fra 1300-tallet kjennes flere borgervåpen i de skandinaviske landene, med de par eldste i Danmark fra sist på 1200-tallet (Verwohlt:97-104). Uten at jeg har undersøkt det nærmere, virker det som en del av våpenseglene fra 1300-tallet i *Norske Sigiller* er fra rådmenn, håndverkere og andre borgere i byer, for eksempel nr 294, 611, 614, 1011, 1024, 1049 og 1200.

Mange byfolk brukte segl og noen hadde behov for å merke både egne gjenstander og varer som de produserte og /eller solgte. En medvirkende årsak til oppkomsten av mange våpen, var nok også skiltene på hus i byene. Disse skiltene kunne være malte trebrett på husfasadene. De hadde enkle farger og figurer, som roser og stjerner, svarte, røde og gylne bjørner, løver, svaner, ørner og hjorter (Verwohlt:102). For herberger ga kong Christian II's danske byrett av 1522, påbud om å ha husskilt med figurer som løve, hjort, griff, måne, stjerne (Verwohlt:102). Samtidig ble herbergene pålagt å ta sine navn fra disse figurene(Verwohlt:102).

Både håndverkere og håndverkerlaug har hatt våpenskjold siden middelalderen (Neubecker:83, 137-139). Svært ofte har de våpenfigurer som er redskaper stilisert, gitt farger og satt i skjold og hjelmtegn. Blant danske segl er det ett med hammer og tang i skjold fra en smed på 1200-tallet, samt skjold med saks henholdsvis barberkniv, fra 1400-tallet (Verwohlt:102). I Norge har vi fra 1300-tallet tre smeders segl med hammer og tang i sirkelrunde felt (*Norske Sigiller* nr 199, 611, 723).

Hammer og tang i rundt segl for Emund Bjarnesson Smider i 1330 (Norske Sigiller nr 199)

I flere europeiske byer, særlig i Sveits, hadde laugene egne samlinger av medlemmenes våpen, vakkert avbildet med fulle farger. Fra bakerne i Luzern er det bevart en våpenrulle fra 1408, der medlemmenes skjold og navn er gjengitt (Galbraith:48). Fra garverne i Solothurn finnes en stor bordflate med medlemsvåpen i sirkler og påbegynt i 1594 (Neubecker:137-139). Båtbyggerlauget i Zürich ga i 1605 en glassrute til et vertshus med medlemmenes skjold på (Neubecker:264).

Når vi kommer oss inn på 1600- og 1700-tallene, blir vi møtt av mange norske byfolk med våpenskjold. Da er kildetilfanget stadig mer rikholdig. Det kan være våpen laget på norsk jord eller våpen medbrakt av innvandrere fra våre naboland eller fra tysk-, engelsk- og franskspråklige områder. Våpnenes farger, figurer og sammensetninger av disse viser de fleste av heraldikkens vanlige typer. På den tid opptrer en del allegoriske figurer i skjold og på hjelm: Fortuna med skipsseilet over hodet, Spes som holder ankeret, duen med bladet i nebbet, dødninghodet med planter som vokser opp og Guds lam med seiersfanen. Avbildningene viser ofte nokså naturalistiske og lite stiliserte figurer – noen ganger har skjoldene de rene naturbilder av landskap med skogholt, fjell og stjerner.

En stor del av våpnene i min bok *Norske slektsvåpen* stammer fra borgere på 1600- og 1700-tallene. Fra da av er det ikke bare segl, men også mange gjenstander som er bevart. Vi har slikt som graverte våpen på metall og glass, våpen utskåret og malt på epitafier i kirker og annet inventar, broderier på tøy m. m.

For en del byfolk kan det være flytende grenser mellom borgere i byene og menn i kongens tjeneste eller adelige. Når vi ser på slekter og slektskapslinjer, så finner vi mye gjensidig rekruttering mellom disse gruppene i befolkningen.

Selvtatte våpen: 1. Krefting, 1500-tallet, Tyskland. 2. Heyerdahl, 1700-tallet, Norge. 3. Selmer, 1600-tallet, Norge

8 Embets- og tjenestemennenes våpenskjold

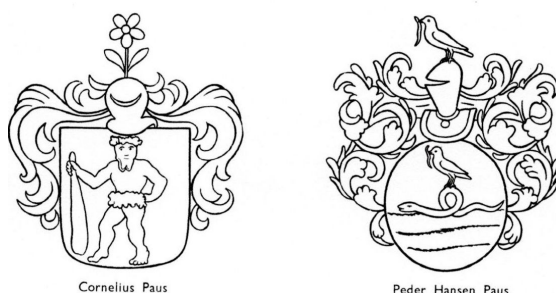
For personer i kongens og statsmaktens tjeneste, har vi mange våpenskjold. Det er mange slike allerede i *Norske Sigiller*, bl.a. for lagmenn, sysselmenn og for ”kongens ombudsmenn”. I unionstiden med Danmark hadde en rekke danske adelspersoner tjeneste i Norge som myndigheter og representanter for statsmakten i København. Mange av disse hadde med seg våpenskjold. Vi ser våpnene deres ikke bare i segl på mange dokumenter, men også på altertavler, kirkesølv og annet inventar fra tiden etter reformasjonen.

Det skjedde noe i 1679 som ga en inspirasjon for unionstidens embets- og tjenestemenn til å lage seg og ta i bruk egne våpenskjold, dersom de ikke allerede hadde våpenmerke. Den 11. februar 1679 kunngjorde enevoldskongen at embets- og tjenestemenn (kalt ”kongelige betjenter”) kunne sette en bøylehjelm på sine skjold (Neubecker:148). Dermed forutsatte kongemakten at embets- og tjenestemenn allerede hadde sine våpenmerker og at de da kunne

være selvttatte. Det vil si at det ikke var nødvendig å innhente noen kongelig tillatelse til å ta seg våpenskjold på egen hånd. Noe forbud mot at folk fritt kunne ta seg nye våpenskjold, kom aldri i Danmark-Norge.

For tiden 1699-1730 har vi Krag's bok bind I. Den inneholder en lang rekke våpenmerker for de sivile embetsmennene – både verdslige og geistlige, adelige så vel som ikke adelige. Slike personers våpenskjold er kjent fra de fleste europeiske landene.

I disse våpnene finner vi alle heraldikkens figurer, det er skjoldinndelinger og geometriske figurer ("heroldsfigurene"), og det er alle figurene fra naturen og fantasien ("alminnelige figurer"). De fleste våpenskjoldene fra tiden etter middelalderen, har skjold, hjelm, hjelmtegn og hjelmklede. Noen ganske få er utstyrt med rangkroner, skjoldholdere og annet "ytre utstyr".

To embetsmenn fra slekten Paus i Krag's bind I

I de to store bumerkebøkene ser vi noen få segl med våpenfigurer til kongens menn: skjold med tre pilodder for en fut og en blomst for en "skrivar" (Strømme:15), samt et hjerte for en sorenskriver (Haukanes:258).

Flere av embetsmennene i Krag's bind I hadde våpenskjold som ble brukt også av slektningene deres. Vi kan se at noen av våpnene går igjen i min bok *Norske slektsvåpen*.

9 Adelens våpenskjold

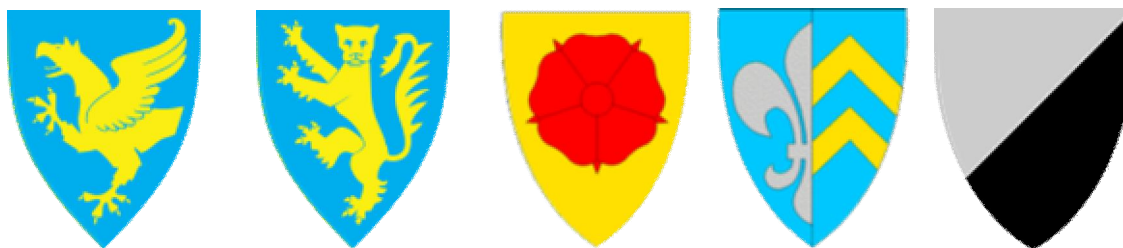
Hvem var adelen i middelalderen? Ordet "adel" kom først senere i bruk, så poenget er at det var et skille mellom vanlige folk og folk med spesielle privilegier – altså mellom de såkalte "frie" og "ufrie".

De eldste våpenskjoldene oppsto hos fyrster og adel. Flere årsaker kommer inn i bildet; korstog, ridderturneringer, tungt rustningsutstyr, lensvesen m.m. Det var disse makthaverne som hadde råd til å dekorere ikke bare skjoldene, men også klær, innbo, inventar og annet utstyr med flotte og fargestrålende våpenmerker. Dekorasjoner med farger og symboler hadde de for så vidt hatt lenge. Det som særpreger heraldiske våpenmerker fra siste del av 1100-tallet, var dels at de ble faste kjennetegn for personer og slekter, og dels at disse våpenskjoldene ble satt i system og fulgte visse normer og regler.

Adelens våpenskjold er gjengitt i mengder av opptegetninger og bøker, helt fra middelalderen.

Vi har mange adelsvåpen bevart i *Norske Sigiller*, senere adelsleksika, Danmarks Adels Aarbog, svenske adelskalendre og andre bøker. Førstearkivar Hallvard Trættemberg som også var kunstner, har nytegnet skjoldene i noen norske adelsvåpen fra middelalderen og nyere tid (Trættemberg 1933 og Trættemberg 1967:19, 26-27 og 48).

De norske stormannsættene fra middelalderen døde ut i mannslinjene. Flere av de største eiendomskompleksene ble arvet av inngiftede danske adelslekter, mens noen slekter fikk redusert sin makt og rikdom for så å gå over til å bli bønder og borgere. Vi har i dag heraldiske minner om noen av disse ættene i enkelte norske kommunevåpen (Cappelen og Johannessen 1987): Bjarkøyætten i Troms fylkes og Bjarkøys våpen med en hel og en halv griff, Giskeættens leopardiserte løve i Giskes kommunevåpen, Sudrheimsættens rose i Sørums våpen, Boltættens kløvde skjold i våpenet til Våler i Østfold, og den yngre Rømerættens skrådeling i Ørlands våpen. Alle disse våpnene finner vi igjen i *Norske Sigiller*, men der er de i segl og uten farger.

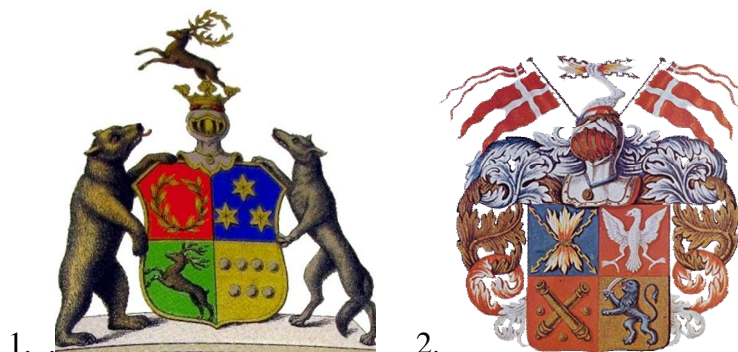
Minner om navngjetne ætter fra middelalderen i de moderne kommunevåpnene til: Bjarkøy, Giske, Sørum, Våler og Ørland

Kongemakten begynte allerede i middelalderen å tildele folk våpenskjold samtidig som de tildelte adelskap (Bartholdy 2007). Noen hadde våpenmerker allerede fra før adlingen og fortsatte med disse, andre gjorde noen endringer i de våpenmerkene de hadde, og flere personer fikk helt nylagede våpenskjold.

Fra 1600- og 1700-tallene ble adelsvåpnene mer og mer sammensatte. Noen få våpenmerker fikk etter hvert diverse ytre utstyr rundt skjoldene. Dette skjøt særlig fart med eneveldets adlede personer. Vi ser sammensatte skjold i de danske adelsbøkene (Thiset og Wittrup 1904, Storck 1910, Grandjean 1919 og Achen 1973) bl.a. for de norske Svanenhielm (tidligere Seehus) og Werenskiold (Wernersen). Skjoldholdere ble satt inn i våpnene til de få personene som fikk adelige titler, som baron Ludvig Holberg, baron Rosencrone av Rosendal og greve Wedel Jarlsberg. Fra midt på 1700-tallet utviklet dette seg stadig mer: også adelige uten titler fikk skjoldholdere, kroner og flere våpenfigurer i skjoldene, bl.a. de norske brødrene og fetterne Anker, og noen norske med nyskapt adelsnavn som de Blixenskiold (Blix), Gyldenkrantz (Geelmuyden), Gyldenpalm (Hagerup) og von Munthe af Morgenstjerne.

Denne norske adelen på 1700-tallet skilte seg ikke fra klassen av rike kjøpmenn, bruks- og godseiere, høyere embetsmenn og offiserer. Mange av våpnene til disse gruppene har samme karakter i valg av figurtyper, farger og sammensetninger. De spesielt kompliserte adelsvåpnene skiller seg ut, men ellers var ikke de fåtallige norske adelsvåpnene

vesensforskjellige fra borgerskapets våpen. Selv rangkroner i våpenskjold ble brukt i Norge på 1700-tallet av personer som ikke var blitt adlet (Cappelen 1996). Da adelsvesenet ble avsluttet i Norge med loven av 1821, var det ikke mye igjen av adelsprivilegier.

1. *Kjøpt adelskap med nytt våpen: Geelmuyden som 1783 ble Gyldenkrantz.*
2. *Premiert kampinnsats med adelskap og nytt våpen: Peter Wessel som 1716 ble Tordenskiold*

Adel og adelsvåpen har stått i fokus for mange forskere. Noen nokså sære tilfeller har vi i Danmark, der et par bøker om heraldikk ene og alene dreier seg om adelsvåpen. Det er Storcks "Dansk Vaabenbog" og Grandjeans håndbok "Dansk Heraldik". Boktitlene er dermed ganske misvisende og bøkene gir bare et begrenset bilde av alle de våpenskjoldene som finnes i Danmark. For norske forhold er de to bøkene derfor ikke særlig treffende. Men vi har en praktisk heraldisk nøkkel i Achen 1973, og den har en helt dekkende boktittel: *Danske adelsvåbener. En heraldisk nøgle*.

10 Heraldikk som hjelpemiddel for slektsforskning

Våpenskjold kan hjelpe til med å finne slektskapslinjer, men våpenskjold kan også føre til feilslutninger. Jeg kommer derfor her med noen advarsler og reiser deretter noen spørsmål som kan være aktuelle for slektsforskere.

Første advarsel: Våpenmerker som er forskjellige

Det er ikke nødvendigvis slik at når to personers våpenskjold er forskjellige, så er personene ikke i slekt med hverandre. Vi skal være oppmerksom på at det finnes mange eksempler på at søsken og andre nære eller fjerne slektninger, brukte helt forskjellige våpenskjold. Et eksempel fra 1297 er de norske brødrene Audun og Bård Vigleikssønner: Audun har krone over lilje, Bård har et kors på et sjøblad (Norske Sigiller nr 6 og 7).

To eller flere våpen kan med hensikt være gjort bare litt forskjellige. Dette kan skyldes slektskap: da har vi det som i heraldikken kalles for *differensiering* og *brisering* (Neubecker:43, 96-105). Et eksempel fra 1330 er de norske brødrene Odd og Svein Hallessønner. Begge har et bukkehode i sitt våpen. Odd har hodet "en face" under en stjerne og innenfor en bord, mens Svein har bare hodet i profil (Norske Sigiller nr 186 og 187).

Odd og Svein Hallessønner (*Norske Sigiller nr 186 og 187*)

Riktignok kan små forandringer i et våpenmerke være helt tilfeldig, fordi folk ikke tok det så nøye. Men noen gjorde nok bevisste endringer i et arvet våpenskjold, fordi de ville ha noe spesielt for seg selv. I begge tilfeller kan det være at denne varianten fortsatte hos etterkommerne.

Det viser seg å være mange slekter som har flere varianter av et våpenskjold. Et par eksempler er de kjente slektene Benkestokk og Kruckow. Slechtsmedlemmer har flere forskjellige varianter av våpnene og noen av disse er gjengitt under omtalene av slektene på wikipedia.

Dette kan reise et grunnleggende spørsmål: hva vi skal anse for å være ett og samme slektsvåpen? Utgangspunktet i heraldikken er at et våpenskjold, og dets identitet, er innholdet i en blasonering av våpenet. Hva da ved avvik i detaljene gjennom differensiering og brisering? Vi ser at slektninger ofte har foretatt større og mindre variasjoner i farger, figurer og sammensetninger av disse. Flere eksempler finnes bl.a. i slektene Bergh, Heyerdahl, Kielland, Skanke og Sverdrup (Cappelen 1969). I slike tilfelle må vi nok si at det er de hovedtrekkene som går igjen i våpenvariantene, som er å anse som slektsvåpenet.

Varianter av skankevåpen i Nicolas Berghs våpenbok, på sølvkrus i Kunstindustrimuseet og i moderne tegning av Jan Raneke.

I Storbritannia er det en viss tradisjon for at de enkelte slektsmedlemmer bruker slektsvåpenet med brisyre i form av små tilleggsfigurer (England). Eller de kan ha våpenet med tinkturvariasjoner i tillegg til en skjoldbord eller annen tilføyd våpenfigur (Skottland). I tysktalende områder kan det ses at slektsvåpen har vært gjort til individuelle personvåpen ved å endre hjelmtegn.

Andre advarsel: Våpenmerker som er like

Når vi finner vi to personer med like våpenskjold, kan det bety at de er i slekt, men likheten behøver ikke å bety slektskap. Likheten kan være rent tilfeldig, bl.a. fordi mange våpenskjold er ganske like når vi ikke kjenner fargene, for eksempel segl med skjold som bare inneholder en stjerne, en øks eller et kors. Særlig mange bondevåpen er nokså like og har mye av de samme figurene.

Vi må huske på at det ikke var noen regulerende myndighet i Norge som håndhevet at alle våpenmerker skulle være forskjellige. Videre må vi huske på at landet vårt er langstrakt med mange lokalsamfunn. Det kan derfor ha vært mer om å gjøre å ha forskjellige merker fra de nærmeste naboene, enn fra folk i nære eller fjerne byer og bygder. Likheten mellom våpnene er i så fall tilfeldig og vi kan ikke trekke slutninger om slektskap.

Det motsatte av tilfeldighet er å gjøre to eller flere våpenskjold like. Da er det nettopp for å vise at de har noe felles, men at de likevel skal være forskjellige. Dette kan vi se som en form for differensiering og brisering. Vi kan også bruke betegnelsen *similarisering*, når poenget er å gjøre våpenmerkene litt like, men ikke identiske med hverandre (Achen: Heraldisk Tidsskrift 15/201). Dette kan være tilfellet når den ene personen var den andres vasall, tjenestemann eller klient, og når flere personer ville vise tilhørighet til en gruppe. Eksempler på slik similarisering finnes både i middelalderen og senere (Dahlerup, Neubecker:6).

Likhet mellom to våpen kan skyldes at våpenet kommer fra mors, mormors eller andre formødres slekt. Noen tok hele våpenet fra sin morsslekt, og noen gjorde enkelte forandringer i morsvåpenet og tok det som sitt våpenmerke. Dette kan være gjort både med og uten å ta slektsnavnet samtidig. En rekke kjente slektsnavn og slektsvåpen er tatt fra morssiden og ført videre, bl.a. Bergh, Keyser, Munthe, Thrane, Skanke, Vogt og Wessel (Cappelen 1969).

Vi kan her komme over i et grunnleggende spørsmål i slektsforskning: hva mener vi med en "slekt"? Fra siste halvdel av 1800-tallet ble slektsbegrepet mest bundet til farsslekten. Men for mange har morsslekten stått minst like sterkt i bevisstheten. Haukanes:35-36 angriper dyrkingen av mannslinjene og hevder at i "vårt land rekna ein ætta si like mykje etter morsida som etter farssida."

Vi kan i Krag Bind II konstatere at det var noen ganske like skjoldmerker som ble brukt av flere bønder i samme område, for eksempel stjerne i Asker, svevende kors i Ås, bjelke fulgt av fire stjerner i både Kråkstad og Enebakk, plantemotiver i Skedsmo, samt et tre som skjoldmerke i Nes. Her er det oppgaver for slektsforskere til å finne mulige slektsammenhenger.

Når to våpen er like, så kan likheten være tilsiktet, men uten at det dermed foreligger slektskap av noen art. Mange tok våpenskjold fra andre slekter, bare fordi slektsnavnene var like hverandre. Den som overtok våpenet, kan ha trodd at det var slektskap. En del personer

har nok også trodd at et våpen automatisk følger et slektsnavn, uten hensyn til om det er noe slektskap eller ikke.

Etter at samlinger av slektsvåpen ble trykt i flere land fra og med 1700-tallet, skjedde det mye kopiering av våpen. I Norge skjedde også dette, ikke minst etter at "Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdømmerne" ble utgitt i København med første hefte i 1782 og siste og åttende hefte i 1813. Kopiering av slike våpen ser vi bl.a. for navnene Blich, Broch og Daae. Kopiering av våpen fra britiske kilder ser vi hos slektene Aall, Blehr og Flood (Cappelen 1996), mens Treschow kopierte en tysk slekt.

Noen aktuelle spørsmål

Jeg har inntrykk av at mange stiller seg følgende spørsmål:

1. **hvor er det vi finner mulige våpenskjold for en person eller en slekt?**
2. **er det jeg har funnet et våpenskjold eller en annen type kjennetegn eller dekorasjon ?**
3. **hvilke farger og figurer er det i dette våpenet ?**
4. **har jeg her et individuelt personvåpen eller er det et slektsvåpen ?**

Som svar på det første spørsmålet har jeg allerede gitt noen antydninger i avsnittene ovenfor. Jeg viser også til litteraturlisten sist i denne artikkelen. Spesielt vil jeg peke på at arkivene inneholder store mengder segl som ikke er trykt eller offentliggjort på annen måte. Her ligger et digert materiale som venter på å bli undersøkt.

Til det andre spørsmålet minner jeg om at det kan være flytende overganger mellom bumerker, symboler/allegorier og våpenmerker. Og jeg minner om at mange segl inneholder figurer uten skjold, slik som stjerner, hjerter, dyr, fugler, anker, øks, armbrøst og annet. Hvis de finnes bare i et eneste segl, er det umulig å si om de var ment heraldisk. Går figurene igjen i segl fra flere personer i samme slektskrets, kan de iallfall være ansett som felles kjennetegn for slekten.

Til det tredje spørsmålet – hva er fargene og figurene i våpenskjoldet - har vi det problemet at seglene er ensfargede, og at segl ofte er den eneste kilden til et våpenmerke. Ingen farger er angitt i *Norske Sigiller* eller i Krag I og II, mens så å si alle våpnene i min bok *Norske slektsvåpen* har fått beskrevet sine farger på skjoldbunn, skjoldfigurer og hjelmtegn. Mine kilder var segl, dekorasjoner på gjenstander og utstyr, samt avbildninger og opptegnelser hos slektsmedlemmer og i slektsbøker.

Et annet problem er at figurene kan virke underlige og ukjente. Eller figurene kan være utydelige og usikre, fordi mange segl er slitte av tidens tann. Noen er også faglig sett dårlig gravert. Vi kan da få vansker med å tolke hva figurene er tenkt som. Her kan vi imidlertid få hjelp av å studere samtidens andre segl og våpenskjold, for å se om det der er noen som ligner. Til å tolke og tyde figurer kan vi bruke bl.a. Achens og Løvenskiolds heraldiske nøkler. Der er figurene listet opp, etter hovedinnholdet i våpenet hos Achen 1973, og

alfabetisk med en del illustrasjoner i margen hos Løvenskiold 1978. Ved å lete litt kan det være mulig å finne figurer som passer med det du kan se i seglet.

Det fjerde spørsmålet jeg stilte ovenfor, dreier seg om hvor grensen går mellom et slektsvåpen og et personvåpen. Vi kan ofte komme i tvil om det er et slektsvåpen vi har funnet i et segl - eller andre steder. Er dette bare denne ene personens våpenskjold eller ble det brukt av flere slektninger? Først kan vi slå fast at hvis vi bare har en enkeltstående forekomst av et våpenmerke, så er det ikke mulig å vite om det kan ha vært andre i slektskretsen som også brukte dette våpenet.

Videre må vi konstatere at alle slektsvåpen ble først tatt i bruk av en person, og så senere brukt av etterkommerne og/eller andre slektninger. Ikke minst er det tydelig når våpenfigurene spesielt peker på denne personens yrke, spesielle begivenheter i livet, stedlige forhold eller annet.

Mange våpenskjold kan starte som utpregede personvåpen og fortsette som slektsvåpen, f.eks. Cort Adellers våpen, Peter Wessel Tordenskjold og hans nevøs våpen, mange embetsmenns våpen og andre våpen som etterkommere fortsatte å bruke. Tilsvarende ser vi i mange adelsvåpen fra Danmark og Sverige, med figurer og farger som symboliserer forhold knyttet til den person som ble adlet (Thiset og Wittrup 1904 og Raneke 1990).

Cort Adellers våpen med personlige symboler er også brukt av etterkommerne. Her på gallerifront, Solum kirke ca. 1760.

11 Heraldikk som hjelpemiddel for biografier og personschildring

Hva forteller det oss om en person at vedkommende har brukt et våpenskjold? Vel, bare det at en person starter med å bruke et våpenmerke, forteller oss jo at vedkommende har hatt noe kunnskap om denne typen kjennetegn. Helt uopplyst om heraldikk var dermed ikke denne personen Svært mange – helt fra middelalderen - har nok visst om at våpenskjold finnes. De kan ha sett riksvåpen og andre våpenmerker i kirker eller som riksvåpen på mynter og militære faner. Men det er et skritt derfra til å ta i bruk sitt eget, nyskapt våpenskjold.

Kunnskapen om at det er mulig å ta seg sitt eget våpenmerke, kan personer ha fått ved å se at andre personer har gjort det samme. De kan ha snakket sammen om våpenmerker, de kan ha sett andres segl eller de kan ha blitt oppmuntret av gravører og kunstnere som tilbød å seg å utforme et våpen. Hvor mange gravører som kan ha virket i norske byer, og hvor vanlig det var at seglgravører dro rundt i bygdene, er ikke grundig undersøkt. Men fordi vi har store mengder av norske personsegl, til dels med fine gravørarbeider, så tror jeg at mange gravører hadde god kjennskap til heraldikk. Dette taler for at det også var mange gravører som fikk folk til å skaffe seg signeter som har våpenmerker til seglbilde. Gravører, ”signetstikkere” og andre håndverkere kunne ha sin læretid i flere land, og de kunne utveksle kunnskap og pleie kontakt med hverandre under samvær i laugene.

Overraskende mange norske person- og slektsvåpen viser at de som skapte våpenskjoldene kjente to av heraldikkens grunnprinsipper. Det ene er reduksjonsprinsippet som jeg har omtalt ovenfor og som går ut på å ha få figurer i våpenskjold. Norske våpenmerker er sjelden overfylte av forskjellige figurer og oppdelinger, selv om vi kjenner noen få tilfeller fra eneveldets adelsvåpen. Og dette til tross for at unionskongenes våpenskjold som folk kjente fra mange av landets kirker, hadde en opphopning av farger og figurer i oppdelte felter, hovedskjold, midtskjold, hjerteskjold, kroner, skjoldholdere og ordenskjeder. Ingen nordmenn lagde seg våpen med en slik overflod av farger og figurer.

Et annet heraldisk grunnprinsipp er abstraksjonsprinsippet som sier at våpenskjoldene ikke skal ha konkrete avbildninger av bestemte vesener eller ting. I norske personlige våpenskjold finner vi verken portretter av virkelige personer, eller bilder av eksisterende bygninger og landskaper.

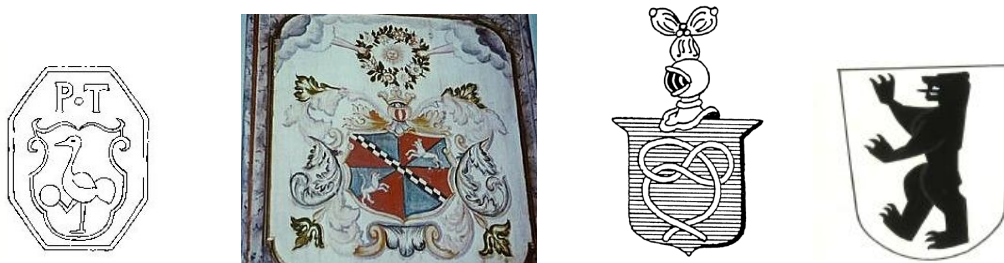
Var nordmennene så kunnskapsrike og kjente de heraldikken så godt? Nepe – en årsak til at prinsippene ble fulgt, er nok at seglene vanligvis var ganske små, og de fleste våpnene kjenner vi bare fra segl eller de startet som seglbilder. I små segl vil kompliserte motiver være vanskelige å skjelne og å tyde. Da blir seglbildene dårlig egnet som særlige kjennetegn. Dermed ble det nødvendig med de forenklingene av motivene som prinsippene krever.

Kan vi finne ut hvorfor de enkelte farger, figurer og sammensetninger ble valgt av en person? Ofte er det ikke mulig å si noe om hvorfor – iallfall ikke noe sikkert. Kanskje var det bare farger og figurer som denne personene likte? Kanskje greide de ikke finne på noe spesielt og tok noe som falt dem inn?

Men noen ganger får vi enkle forklaringer, særlig når det er en mer eller mindre hårtrukket navnesymbolikk. Våpenfigurer valgt på grunn av navnelikhet, er det svært mange av. Det er flere slike ”talende våpen” i norsk middelalder. Vi har bl.a. lagmannen Hauk Erlendsson med en hauk på en bjelke (Norske Sigiller nr 59 og 65), Tomas Ormsson med en linnorm (Norske Sigiller nr 285) og Malis Sparre med tre sparrer (Norske Sigiller nr 1129).

Fra enevoldstiden og i Krag I er det mange eksempler, som Munch med en munk i skjoldet, Randulf med en ulv, Hasse med hasselnøtter, Rosing med roser, Post med en vannpost, Biørn

Ursin med en bjørn, Bogøe med pil og bue holdt av en mann i hjelmtegnet, Tyrholm med oksehode og atskillig flere. De talende våpnene er vanlige blant adelslektene, så som Bjelke med en bjelke, Gjedde med en gjedde, Huitfeldt med sølv skjold som et "hvitt felt", og Rosenkrantz med en liten rad av roser i hjelmtegnet (Thiset og Wittrup 1904).

«Talende våpen» for Palle Christensen Trane i segl ca1661 (tegning Randi Rostrup). Rosenkrantz med ekstra stor rosenkrans i hjelmtegnet, Solum kirke ca 1760. Knudtzon med knute fra 1800-tallet. Colbjørnsen fra Norske Slektsvåpen 1969.

Når våpnene inneholder symboler knyttet til en persons yrke, er det også lett å forstå hvorfor figurene ble valgt. Vi har smeder med hammer og tang, juridiske embetsmenn med Justitia, prester med Guds lam eller duen med bladet i nebbet, og militære med sverd og harniskkleddt arm. Vanskeligere å forstå er det når de samme figurene opptrer i våpnene til personer som ikke har disse yrkene. Kanskje kan slektsforskere finne ut om disse personene har far eller andre forfedre med et slikt yrke? Det kan jo til og med være at det dukker opp opplysninger som tyder på at det var far, farfar eller andre i slekten som begynte med våpenet?

Noen figurer fulgte stil- og moteretninger, slik at våpnene selv kan peke mot bestemte steder og tidsperioder. I grove trekk har vi de helt enkle og klassiske figurer som var vanlige i middelalderen, de allegoriske figurene fra 1600- og 1700-tallene, de oppdelte skjold i flere felter fra 1700-tallet, samt de naturalistiske figurene fra midten av 1700-tallet til godt inn på 1800-tallet.

Kanskje kan vi se nasjonale eller lokale stilelementer i våpenavbildningene. Det kan fortelle noe om når og hvor våpnene ble formgitt. Men det kan kreve at vi først har skaffet oss kunnskap om slike stilelementer, både fra den alminnelige kunsthistorien og om andre våpenskjold fra samme sted og tidsepoke.

Så kan vi se på de vanlige historiske stilartene i avbildningene av våpenmerker. Hvert århundre har sitt preg – det går fra de strenge stiliseringene i middelalderen, til renessanse, barokk, rokokko og empire. Kan stilen i våpenavbildningen fortelle oss noe? Ja, iallfall om når avbildningen ble laget – dersom den da ikke er en stilkopi fra sist på 1800-tallet og godt inn på 1900-tallet. Hvor snare var folk til å avbilde våpen i nye stilarter? Her ligger det flere emner og venter på å bli studert nærmere: når spredte de enkelte stilartene seg rundt i landet,

og hvor fort dukker de opp i våpenavbildningene ? Med mer kunnskap om dette, vil vi kunne se hvordan de enkelte personene fulgte med i utviklingen.

Som jeg har antydnet allerede, var noen figurer mer populære innen noen tidsrom enn i andre. Allegoriske skikkelser ble mer typiske i renessansens våpenmerker. Når vi ser slike figurer, kan de fortelle både om at de følger tidens mote, og at de viser ideer som våpeneierne syntes var viktige. For eksempel har slekten Legangers skjold en hånd med en kniv som kutter et bånd mellom et jordisk rikseple og et hjerte som flyr med vinger mot skyene (Cappelen 1969). Det var jo et godt symbol for presten som først tok det i bruk, men kanskje mer uventet når vi ser det i skjoldet til sønnen som var fogd (Krag I:25). Opp til flere fogder har lykke- og handelssymbolet Fortuna i sine våpenskjold – det kan ha sammenheng med at de ofte måtte drive handel med skatter som de fikk inn i varer og naturalia.

En våpenavbildning kan være temmelig enkel og lite fagmessig utført. Andre avbildninger kan være svært kunstferdige med høy kvalitet. Begge disse typene forteller oss noe om den som brukte avbildningene. Var det en våpeneier som ikke brydde seg om kvaliteten, en som ikke hadde råd til noe bedre, eller en som virkelig kunne og ville spandere noe fint og flott ?

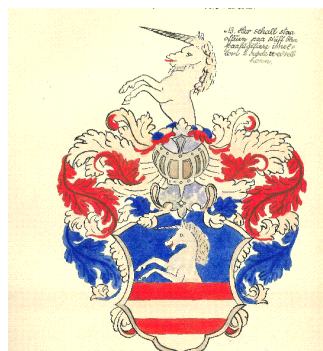
12 Heraldikk som livfulle illustrasjoner

Inne mellom ren tekst lever det opp med bilder, og da helst i farger som jo er et helt sentralt element i våpenskjoldene. Hvilke våpenavbildninger skal vi da bruke ?

Har vi et eller flere bilder av et våpenmerke slik noen i slekten brukte det, er det nærliggende å ta disse med. Mange bruker fotografier av gamle segl, mens andre foretrekker tegninger – og noen vil kanskje ha begge deler. Men med tegninger skal vi være litt forsiktige. Er vi sikre på at personen virkelig brukte våpenskjoldet slik ? Kanskje er det en avtegning som ikke er særlig nøyaktig ?

Et viktig skille går mellom våpenavbildninger som folk selv har brukt, og avbildninger som senere er utført som en form for normalisert tegning. Virkelighetens verden kan være nokså forskjellig fra standardiseringens og normeringens verden. Ikke minst på internett kan vi komme over mengder av normaliserte våpengjengivelser som aldri har vært brukt av våpeneierne selv.

Henter vi ut våpenavbildninger fra våpenbøker, adelsleksika eller andre trykte kilder, så er det som oftest de normaliserte utgaver og ikke de våpenavbildningene som folkene selv brukte. Dette ser vi i tegninger fra de gamle samlingene til Hertzholm, Rostgaard og Klevenfeldt, og i tegninger fra våpenbøkene til Lisbeth Bryske, Birgitte Seeblad og Nicolas Bergh. Men det samme er de fint tegnede og berømte våpnene i Storck 1910 som er gjenoptrykt hos Achen 1973. Alle disse våpnene er normaliserte gjengivelser, selv om hver tegning er individuell og med en viss basis i gamle våpenavbildninger. I min bok *Norske slektsvåpen* gjør jeg uttrykkelig oppmerksom på at våpnene ikke er kopier av avbildninger fra slektene selv. Jeg understreker at alle våpnene er nytegnet i streng flatestil og etter mine heraldiske tolkninger.

Seglet til Hans Kruckow fra 1575 (foto Arne Kvitrud), og normalisert tegning av slekten Kruckows våpen med uvanlig hjelmtegn i Birgitte Seeblads våpenbok.

Våpenskjold er både velegnet og fristende å gjengi i slektshistoriske arbeider. Men på samme måte som med slektsopplysninger ellers, skal vi være forsiktige med å gjengi våpenskjold uten å angi hvilke kilder vi har brukt. Mye kan være beheftet med usikkerhet og ofte vil det være behov for å påpeke mulige feilkilder, forvanskninger og de forskjellige tolkningsmuligheter som foreligger.

Situasjonen er jo at de fleste norske personers våpenmerker bare er kjent uten farger. Noen kan ønske å fargelegge slike våpenskjold, for det er jo festligere og i god heraldisk ånd. Men gjør vi dette i forbindelse med et slektshistorisk arbeid, så bør vi opplyse om at fargene er nye. Ikke minst bør vi fortelle hva vi har gjort, hvis vi har fargelagt våpenskjoldet som en rekonstruksjon av de fargene på skjoldbunn og figurer som vi tror at den første våpeneieren selv ville ha valgt.

14 Litteraturliste etter utgivelsesår

- * H.J. Huitfeldt-Kaas m.fl.: Norske Sigiller fra Middelalderen, Oslo 1899-1950 (sigill = segl)
- * C. M. Munthe: *Norske slegtsmerker*, Norsk slektshistorisk tidsskrift, bind I, Oslo 1928
- * Hallvard Trætberg: Norges våbenmerker. Norske by- og adelsvåben, hefte med klistremerker utgitt av Kaffe Hag, Oslo 1933
- * Hans Krag: Norsk heraldisk mønstring fra Frederik IV's regjeringstid 1699-1730, bind I og II, (utgitt heftevis) Drøbak 1942 - Kristiansand S 1955
- * L. Strømme: Bumerke frå Sunnmøre, Oslo 1943
- * K. og Jon Haukanes: Segl og bumerke frå Hardanger, Oslo 1944
- * Hallvard Trætberg: Borg i segl, mynt og våpen, Oslo 1967 (med enkelte adelsvåpen)
- * Hans Cappelen: Norske slektsvåpen, Oslo 1969 (2. opplag 1976)
- * Hans Cappelen: *Tanker om den heraldiske flatestil*, Heraldisk Tidsskrift, (22/77 =) 3. bind, København 1970-74, side 77-85
- * Herman L. Løvenskiold: Heraldisk nøkkel, Oslo 1978 (våpenfigurer i riksarkivets seglsamlinger)
- * Hans Cappelen og Knut Johannessen: Norske kommunevåpen, Oslo 1987
- * Harald Nissen og Monica Aase: Segl i Universitetsbiblioteket i Trondheim, Trondheim 1990
- * Harald Nissen: *Norwegian Heraldry*, Heraldry in Canada (tidsskrift), 1-2, 1995.
- * Hans Cappelen: *Våpensegl og slektspapirer fra Skiensdistriktet*. Norsk slektshistorisk tidsskrift, bind 35, Oslo 1996, side 445-463

* Hans Cappelen: Bumerker i Norge. En oversikt. Oslo 2005. Gjengitt på internett under sidene *Heraldikk og flagg* på www.cappelen-krefting.no/hans/index.html

Generelt

* Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNLM), 23 bind (mange artikler om heraldikk i Norge av Hallvard Trætteberg, og om heraldikk i de andre nordiske land)

* Heraldisk Tidsskrift, utgis i København og har også mange norske artikler

* Arnstein Rønning: Heraldikk <http://heraldikk.blogspot.com/> (med en mengde avbildninger av våpenskjold og henvisninger til en rekke heraldiske verker og artikler på internett)

Utenlandsk

* A. Thiset og P.L. Wittrup: Nyt dansk Adelslexikon. København 1904 (med noen norske slektsvåpen)

* H. Storck: Dansk Vaabenbog, København 1910 (bare dansk-norsk adelsheraldikk)

* P.B. Grandjean: Dansk Heraldik, København 1919 (bare dansk-norsk adelsheraldikk og i dag å anse som foreldet)

* William Christensen: *Nogle Bemærkninger om Slægteböger, især om Sophie Belows Slægtebog*, Personalhistorisk tidsskrift (=PT) 7.rk.IV (1920), s. 1-50.

* William Christensen: *Nogle Bemærkninger om den historiske Interesse hos den gamle danske Adel*, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 321-338.

* William Christensen: *Nogle Slægtebogs- og Våbenbogs-Undersøgelser*, PT 9.rk.II, 1929, s. 1-37.

* William Christensen: *Lisbet-Bryske-Tekster*, PT 9.rk.IV, 1931, s. 1-56.

* William Christensen: *Lisbet og Beate Huitfeldt som personalhistoriske Forfattere*, PT 9.rk.V, 1932, s. 1-20.

* William Christensen: *Vibeke Podebusks slægtbog?*, PT 10.rk.I, 1934, s. 1-42.

* Vaabenførende Slægter i Danmark, København 1946 (med noen norske slektsvåpen)

* Remi Mathieu: *Le Système Héraldique Français*, Paris 1946

* Ernst Verwohlt: *Borgerlig heraldik*, Heraldisk Tidsskrift, 1. bind, København 1960-64, side 95-104

* Sven Tito Achen: *Similarisering – en forsømt side af det heraldiske studium*, Heraldisk Tidsskrift, (15/201 =) 2. bind, København 1965-69, side 201-212

* *Troels Dahlerup: Våbengrupper*, similarisering og undervasallitet i dansk senmiddelalder, Heraldisk Tidsskrift, 2. bind, København 1965-69, side 303-311

* Carl-Alexander von Volborth: *Alverdens heraldik i farver*, København 1972 (liten håndbok oversatt av Sven Tito Achen)

* Sven Tito Achen: *Danske adelsvåbener. En heraldisk nøgle*, København 1973 (med våpentegningene fra Storck)

* D. L. Galbraith: *Manuel du Blason*, Lausanne 1977 (1. utgave 1942 og ny utgave 1977 ved Léon Jéquier)

* Otfried Neubecker: *Heraldik. Kilder, brug, betydning*, København 1979 (oversatt og bearbeidet for Skandinavia av Nils G. Bartholdy)

* Jan Raneke: *Svenska medeltidsvapen I-II*, Lund 1982 (med hans egne tegninger og noen få norske våpen)

* Jan Raneke (redaktør): *Nordisk heraldisk terminologi*, Lund 1987 (med heraldiske faguttrykk også på bokmål og nynorsk)

* Jan Raneke: *Svensk adelsheraldik*, Malmø 1990 (med de svenske adelsvåpnene systematisert som en heraldisk nøkkel, og med noen få norske slektsvåpen)

* Magnus Bäckmark och Jesper Wasling: *Heraldiken i Sverige*, Lund 2001

* Nils G. Bartholdy: Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-)konger indtil 1536, København 2007